

BATI ANADOLU'NUN YETİŞTİRDİĞİ ANTİK FİLOZOFLAR

Macit Gökberk

Batı Anadolu'nun Antik Çağdaki tarihi ele alınınca, felsefenin, bu bölgenin, hele başlangıçlarında, başka bir yerde, başka bir zamanda eşini-benzerini bulamayacağımız büyük bir başarı olduğu görülür. Göstermeğe çalışacağımız gibi, bu başarı sonra, yalnız Antik Çağın değil, bütün insanlığın gelişmesinde bir alnyazısı olacaktır. Onun için, bu bölgenin tarihî tablosunu çizerken, yani Batı Anadolu'nun göçüp geçmiş bir dönemini bilgimizde yeniden kurmağa çalışırken, felsefe mutlaka bu tablonun içinde yer almalıdır. Bu yapılmazsa, tarihî tablomuz gerçekten de eksik kalır.

Felsefe bakımından böyle bir iddiayı pek az bölge için ileri sürebiliriz. Batı Anadolu'nun yanına, olsa olsa, Attika'yı, kendisinde Antik Felsefenin klâsik olgunluğuna erişeceği, uzun yüzyıllar felsefeye merkezlik edecek Atina'nın bulunduğu Attika bölgesini koyabiliriz. Ama Batı Anadolu da, felsefeyi önce doğrudan doğruya başlatmış olan, sonra da, Pers istilâsı, İonia şehirlerinin ayaklanması, Milet'in yakılıp yıkılması gibi büyük tarihî olaylar yüzünden felsefe başka yerlere göçmek zorunda kalınca, felsefenin yeni merkezlerine düşünür yetiştirmede hemen hemen Antik Çağın sonlarına kadar hiç kısırlaşmayan çok verimli bir bölgedir. Bu bölgenin Antik Felsefedeki yerini ve önemini, yetiştirdiği filozofların öğretileriyle belirtmeğe çalıştığımızda, Batı Anadolu'nun Antik Çağ Felsefesine, ta başından sonuna kadar, birçok birinci sınıf düşünür kazandırmış olduğunu göreceğiz. Bu düşünürler Antik Felsefeyi oluşturan başlıca çığırın ya kurucusudurlar, ya da, hiç olmazsa, bu çığırın içinde esaslı yeni gelişmelere yol açmışlardır. Yalnız, burada kendilerini ve başlıca düşün-

celerini anacağımız düşünürlerle Batı Anadolu'nun yetiştirdiği filozofların tanı bir listesini verecek değiliz. Bu listede ancak düşünceleriyle gerçekten yapıcı ve yaratıcı olmuş orijinal filozoflar yer alacak. Ama bu filozofları gözden geçirince de, yalnız Antik Çağdaki Batı Anadolu düşüncesinin değil, hemen hemen bütün Antik Felsefenin bir gelişme panoramasını elde edeceğiz.

Bu panorama da İonia'dan başlar. Batı Felsefesinin tarihini yazan herhangi bir eseri açarsak, bu felsefenin başına *Milet'li Thales'in* konduğunu görürüz¹. Bunda bütün felsefe tarihçileri ötedenberi birleşirler. Nitekim daha Aristoteles bile, "Metafizik" inin birinci kitabında kendisinden önceki felsefenin bir taslağını çizerken, bu ilk felsefe tarihi denemesinde şöyle diyor: "İlk olarak felsefe ile uğraşanların çoğu, bütün nesnelere ilk temelini yalnız madde şeklinde olduğunu sanıyorlardı... Bu çeşit felsefenin asıl başı olan Thales, bunun su olduğunu söylüyor"².

Antik Felsefenin başlangıçları için en eski ve en güvenilir kaynaklarımızdan biri olan Aristoteles, burada bize iki şey bildiriyor: Felsefenin Thales ile başladığını ve bir de Thales'in ana-madde (arché) olarak suyu ileri sürdüğünü.

Buna göre Batı Felsefesi Milet'li Thales'in bir sözü ile başlıyor: Her şeyin aslı şudur. Atomun en içine kadar sokulabilmiş, hiç olmazsa maddî varlığın aslının ne olduğunu bilip anlamada epey yol almış olan günümüz insanına Thales'in bu görüşü, ilk bakışta, elbette pek safça görünecektir. Ancak, bu görüşün önemini, doğruluğunda-yanlışlığında, sığlığında-derinliğinde değil, ortaya konmasında, bunu ortaya koyan *tutumda*, bunu ortaya koymak için *tutulan yolda* aramalıdır. İşte, felsefeyi başlatan, bununla da, ta günümüze kadar bütün Batı Kültürüne yolunu, yönünü gösteren bu tutum olmuştur.

Önce, bu tutumun ne olduğunu, bu tutumun nasıl insanlık tarihinde, o zamana kadar hiç bir yerde görülmemiş, ondan sonra da bugüne kadar etkisini boyuna genişletmiş olan bir devrim getirdiğini aydınlatmağa çalışalım.

Milet'li Thales'in büyük bir devrime yol açan bu tutumu ne idi? Bunu anlamak için, Thales'ten önceki Yunanlıların dünyayı ve kendilerini nasıl anladıklarına şöyle bir bakmak gerekecek.

¹ Miletos, Milet: bugünkü Balat köyü, Söke'nin güneyinde.

² Bu yazıda sözü geçen Sokrates'e kadarki düşünürlerin hayat ve öğretileri için bk: Walter Kranz, Antik Felsefe, İstanbul 1948, Edebiyat Fakültesi yayınları.

Milet'li Thales'in başlattığı felsefeden önce Yunanlıların mythos'a dayanan bir dünya görüşleri vardı. Böyle bir dünya görüşünde, insanın bütün eylemlerini tanrıların yönettiğine inanılır. İnsanın değeri de, değersizliği de, temizliği de, suçluluğu da hep tanrıların elindedir, tanrıların insan için şöyle veya böyle karar vermeleri yüzündendir. Yine bir Batı Anadolu'lu olan Homeros'un destanlarıyla Sophokles ve Aiskhylos'uu tragedialarında sanat bakımından klâsik ifadesine ulaşan bu dünya görüşü, eski Yunanlıların varlığı ve varlık içindeki kendi yerlerini, görevlerini anlamaları bakımından bir temeldi. Böyle bir temel de, ne oldukları sorup soruşturulmamış, doğrulukları, yanlışlıkları araştırılmamış, daha çok duyguya ve fantaziye dayanan kanılardan örülmüştür. Ama hayatını bir dünya görüşüne dayatmak, insanın özü ile, yapısı ile ilgilidir. Her birimizin hayatını taşıyan, dolayısıyla kendimizi ve dünyamızı anlamamızın biçimi olan bir dünya görüşümüz vardır. Milet'li Thales'in başlattığı felsefeden önceki Yunanlılar için dünya görüşleri, önceden hazır olan, değişmeyen bir şemadır. Bu şemayı insan kendisi düşünüp taşıyıp meydana getirmemiştir, onu hazır bulur. Bu şema, bir kuşaktan ötekine olduğu gibi miras kalır; hiç gözden geçirilmeden, üzerinde tartışılmadan bu kadronun içinde yetiştirilir; sorusuz sorgusuz inanılır, benimser bu kadro. Çünkü bu hep böyle olmuştur, atalardan, dedelerden hep böyle görülmüştür, böyle işitilmiştir. Kısaca: bu dünya görüşü bir gelenek-görenek-inanç kadrosudur.

İnsan hayatının bu çeşit bir temele dayanmasını, söylemeğe lüzum yok, yalnız eski Yunanlılarda buluyor değiliz. Bütün insanlığın içinden geçtiği, bugün bile şurada burada hâlâ da geçmekte olduğu bir dönemdir bu. Bugün Afrika, ya da Avustralya yerlilerinde canlı olarak gördüğümüz gibi, ilkel insanın da olduğu gibi benimsediği, hesabını çıkarıp vermediği, tabî - organik de denebilecek - bir inanç temeli var: şu veya bu totemden geldiğini sanması, buna kanması ilkel insanın bütün davranışlarına şekil verir. Dünya, onun için, kendisine iyilik ya da kötülük eden cinlerle, perilerle doludur. Modern insanın da bir çok davranışlarının temelinde, açık olarak dile getirilmemiş, doğrulukları-yanlışlıkları bakımından gözden geçirilmemiş bir yığın kanış gizlidir.

İşte, Milâttan önce 6. yüzyıl başlangıçlarında İonia'da görülen ilk filozoflar, o zamana kadar Yunanlıların hayatını taşıyan, kendini ve dünyayı anlamasının temeli, biçimi olan bu mitolojik

dünya görüşünü sarsıp bunun çözülmesine, yerine de büsbütün başka bir yapıda bir dünya görüşünün geçmesine yol açmışlardır.

Bu yepyeni dünya görüşü ne idi? Bu, artık sorusuz sorgusuz, olduğı gibi benimsenip uyulan kanı ve inançlardan kurulmuş olan değil, bilgiye dayanan, ama doğruluğı önceden sorup araştırmadan olduğu gibi kabul edilen bir bilgiye değil de, insanın kendi düşüncesiyle ulaşıp elde ettiği, sonra da doğrusu-yanlışı bakımından boyuna eleyip ayıkladığı bir bilgiye dayanan bir dünya görüşü idi. Başka bir deyişle: burada yapılan şey, insanın dünya karşısındaki durumunu düşünce ile belirtmek, dünya içindeki tutumunu değişmez bir şema diye anlamayıp bu tutumu düşünme ile bulup temellendirmektir, kısaca: insanın dünyasını, buradaki yerini, rolünü kendi akliyle bulup aydınlatmasıdır.

Bununla da insanoğlu hürlüğüne ulaşıyordu. Çünkü, artık dünya, ilkel insanın sandığı gibi, dehşet salan daimonlarla dolu değildi; eski Yunanlının inandığı gibi, insan artık tanrıların keyfinin kölesi değildi; insanoğlu içinde yer aldığı bağlantıyı artık kendi düşüncesiyle kuruyordu, onun yapısını kendi akliyle temellendiriyordu. Prometheus'un tanrılardan çalıp hür olsun diye kendisine getirdiğı ateş, insan asıl şimdi kullanıyordu.

Onun için, başta, eşini-benzerini başka bir yerde, başka bir zamanda bulamayacağımız bir olay dedik bu İonia felsefesine. Gerçekten de: bu felsefe ile yalnız Yunanlıların yüzyıllar boyunca değişmeden olduğu gibi duran dünya görüşü altüst olup harekete geçmiyor, bu anlayış, bu tutum nereye dokunsa, orada da yüzlerce, binlerce yıllık donmuş gelenek-görenek-inanç şemalarını kırıp temelden bir değişmeye yol açıyor.

Bu dünya görüşü, bütün Batı Kültürü için çıkış-noktası olmuş, sonra da bu kültürün doğrudan doğruya ya da dolayısıyla ulaştığı her yere yayılmıştır. Biz de Tanzimat'tanberi bu görüş içindeyiz. Atatürk Devrimleri, bu görüşü daha tutarlı, daha kestirmeden, daha hızlı bir benimseme denemesidir. Atatürk'ün "Hayatta en hakikî mürşit ilimdir" sözü, bundan 2500 yıl önce bizim topraklarımızda tarih sahnesine çıkmış olan bu tutumun bir dile gelmesidir. Mürşit, doğru yolu gösteren demektir. Doğru yolu gösteren de artık daimonlar, tanrılar, hesabı verilmemiş bulanık kanılar değil, insanoğlunun kendi akliyle ışıklandırdığı bilgisidir. Bugün Çin, Hint, Orta ve Yakın Doğu, Afrikada hep gittikçe bu görüş içinde yer almadalar. Böylece, bu dünya görüşü, yalnız

Batı Dünyasının değil, bütün insanlığın birliğinin dayanağı olmak yolunda. Bütün insanlığı kavrayan bir dünya tarihi, ancak şimdi bir gerçek olmağa başlamıştır.

Yine onun için, başta, ilk olarak Batı Anadolu'da görünen felsefe, insanlığın gelişmesinde bir alinyazısı olacak dedik. Çünkü o günden bugüne kadar olan ve hâlâ da olmakta olan birçok devrimlerin kaynağı bu felsefede dile gelen bir duruştur, bir tutumdur. İşte Thales'in ilk bakışta pek safça görünen "her şeyin aslı şudur" sözünde bu tutum, bu tutumun başlattığı devrim ilk ifadesini buluyor. Thales'in "felsefenin babası" olması bu yüzden. Başka türlü söylersek: M. ö. 6. yüzyılın başlangıçlarında Batı Anadolu'da Thales adlı birisi, her şeyin türediği o temel ne olduğunu merak ediyor, buna mitolojinin - dinin, geleneğin - verdiği cevapla yetinmiyor, kendisi düşünüyor, kendi kendine soruyor ve bildiğimiz cevabı veriyor. İşte bu *kendisinin* araması, *kendisinin* bulması önemli, yoksa bulduğu şeyin doğru ya da yanlış olması değil. "Her şeyin aslı şudur" önermesi doğru olmayabilir. Ama bu önermeyi söyleten davranış, tutum bugün atomun çekirdeğine kadar sokulan yolu açıyor, yolu gösteriyor.

Thales'in tutumunun anlamını ve büyük önemini böylece açıkladıktan sonra, bu açılan yolda kendisinden sonra gelen Batı Anadolu filozofların nasıl yürüdüklerini, varlığın yapısı ve varlık içinde insanın yeri ve rolü için, felsefenin bu ana-soruları için neler düşündüklerini görmeğe çalışalım.

Yukarıda Aristoteles'ten de öğrendikti: ilk filozoflar ana-maddenin, arche'nin ne olduğunu araştırıyorlardı. Bunu aramak, varlığın, tabiatın yapısını araştırmak demektir. Duyularımız bize, hiç durup dinlenme bilmeyen bir değişmeyi, bir oluşu gösteriyorlar - çevremizde her şey gelip geçiyor, değişiyor. Varlığın asıl gerçeği bu mu? Yoksa bu değişmenin arkasında, bütün olup-bitenlerin kaynağı olan, ama kendisi değişmeden kalan bir şey gizli mi? Asıl gerçek bu ise, o zaman değişenden, oluşandan daha üstün olacaktır bu. Gerçek varlığın ne olduğunu da bilirsek, neyin daha çok değerli, neyin daha az değerli olduğunu da bilmiş oluruz, yani hayatta ulaşmak istediğimiz değerleri aralarında sıralayabilir ve eylemlerimizi bu değerler sırasına göre ayarlayabiliriz. Bunu yapınca da bu dünya içindeki anlamımızı, rolümüzü doğru olarak gerçekleştiririz, dolayısıyla mutlu oluruz.

Burada birbirine bağlı iki problem var: 1. Asıl gerçek nedir?

2. Böyle bir gerçek içinde insan nedir, ne olmalıdır? Yunan Felsefesinin ağırlık merkezi Batı Anadolu'da olan ilk döneminde başlıca ilk problem üzerinde durulmuştur. Pers istilâsı yüzünden felsefe Batı Anadolu'dan göçmek zorunda kalınca, önce Güney İtalya'ya sığınıyor, sonra da 5. yüzyılın ortalarında, uzun yüzyıllar kalmak üzere, Atina'ya yerleşiyor. İşte bu sıralarda felsefenin ağırlık merkezi ikinci probleme, insanla ilgili probleme kayıyor. İlkin tek başlarına, birbirlerinden ayrı olarak işlenen bu iki problem, sonra da, Platon ile Aristoteles'in felsefelerinde birlikte ele alınıp varlığı ve insanı, ikisini birden kavrayan bir bireşime ulaşacaklardır. Aristoteles'ten sonraki felsefe, Hellenistik Felsefe ise, bir yandan artık bilgilerin bir felsefe sistemi içine sığamayacak kadar çoğalmasa ve sığmayacak bir yapı kazanması yüzünden ayrı ayrı bilim dallarının ana-kucaktan ayrılması şeklinde gelişiyor — Aristoteles'e kadar felsefe ile bilim bir ve aynı şey —, öbür yandan da yine tekyanlı olarak ikinci problem üzerinde, insan problemi üzerinde duruyor. Onun için Hellenistik Felsefe, başlıca, bir ahlâk felsefesi, sonunda da bir din felsefesi veya dinî renkli bir felfefe olarak karşımıza çıkıyor.

Antik Felsefenin gelişme çizgisini de böylece belirttikten sonra, Batı Anadolu filozoflarımızın bu gelişme içindeki yerlerini ve başlıca başarılarını birer birer göstermeğe çalışalım.

Thales'ten sonra ikinci filozof, yine Milet'li olan *Anaximandros*'tur. Bu da Thales gibi varlık problemi ile uğraşiyor, o da *arehé*'nin, varlığın özünün, temelini ne olduğunu sorup araştırıyor. Ona göre, gerçek varlık *apeiron*'dur, sınırı olmayan şeydir. "Ana-maddenin, Thales'in suyu gibi, belli bir şey olmaması gerekir, çünkü belli şey sınırlıdır, sınırlı-olan da sonsuz, sınırsız olarak yaratan ana-kaynak olamaz" diyor. Bu *apeiron* kavramının ileri bir adım olduğuna şüphe yok.

Ama üçüncü Milet'li filozof *Anaximenes*, bu ileri adımı geri alıyor, ana-maddeyi yine belli bir şey yapıyor: hava. Ona göre hava, hem bütün evreni, hem de canlıyı ayakta tutan şeydir. İnsanın ruhu da havadır, nitekim ölürken son bir soluk olarak havanın ayrılmasıyla insanın varlığı da sona erer.

Anaximenes, bir de, ilk olarak "bu temel-maddeden nasıl oluyor da sayısız nesnelere türeyebiliyor?" sorusunu bir problem olarak ele alıyor. Kensisinden öncekiler bunu mesele yapmamış-

lardı, çünkü Thales suyu, Anaximandros apeiron' u canlı diye tasarlardı, canlı da tabii olarak ürettiği için, nesnelere meydana gelişi üzerinde ayrıca durmazlar. Bu anlayışa hylozoizm (hyle = madde + zoon = canlı), "maddeyi canlı sayma" görüşü denir. Anaximenes ise bu süreci mekanik olarak açıklama denemesini yapıyor: bu üreme, ona göre, havanın yoğunlaşması ve seyrekleşmesi ile olur. Nesnelere de, ana-maddenin çeşitli yoğunlaşma ve seyrekleşme derecelerinden başka bir şey değildir.

İonia filozoflarından ele alacağımız dördüncüsü, Milet'e uzak olmayan bir şehirde, Ephesos'ta doğup yetişmiş olan *Herakleitos*' tur (yaklaşık olarak 540-480 arasında yaşamıştır). Herakleitos Ephesos'un aristokrat bir ailesinden. Yalnız soyu değil, düşünüşü de aristokrat. Çok güç anlaşılır, karanlık bir üslûpla yazarmış. Onun için ona İlkçağ'da "Karanlık Herakleitos" denmiştir. Bile bile böyle yazarmış, kara kalabalık kendisini anlamasını diye. O sıralarda memleketinde kendini gösteren demokratik gelişmeden hoşlanmıyor, köşesine çekilip yalnızlığı içinde yığın'ı hor görüyor.

Herakleitos için arché, varlığın ana-maddesi ateştir. Ana-madde olarak ateşi seçmesi bir tesadüf değil onun. Ateş, biteviye değişen ve değiştiren bir şeydir. İşte Herakleitos ateşin bu özelliğini bütün varlığa aktarıyor: Kosmos (evren), hiç kesilmeyen, dinmeyen sürekli bir değişmedir, her şey boyuna akar. "Bir ırmakta iki defa yıkanılmaz. Değişmeme, durma bir görünüşten, bir yanılmadan başka bir şey değildir" diyor. Kalıcı şeyler varmış sanısına kapılmamız, değişimin belli bir kanuna göre olması yüzündendir. Bu kanuna da Herakleitos Logos diyor. Bu kanunu bilmek, tanımak bir ödevdir. Logos'u tanıyan kimse bu kanunu kendi eylemine ölçü olarak alacak, eylemine akli (= Logos'u) hâkim kılacak, dolayısıyla doğru davranmış olacaktır. Kosmos, karşıt kuvvetlerin gerginliği ile yüklüdür, savaşı ile doludur, nesnelere bu savaştan doğmuşlardır, dolayısıyla "savaş her şeyin babasıdır". Nesnelere, bu savaşta karşıtların uzlaşmalarından, bir uyuma varmalarından meydana gelmişlerdir. Evren belli bir zaman sonra ana-kaynağa, ateşe yine dönecek - yeniden doğmak üzere.

Herakleitos'un asıl gerçek saydığı da bu oluş'tur. Bu bakımdan onun tam karşıtı *Parmenides*' tir. Parmenides Güney İtalyalı, Elealı (bugünkü Velia). Yunan felsefesinin ilk döneminin en ünlü çığırlarından biri olan Elea Okulu'nun kurucusu. Batı Anado-

lulu olmadığı için üzerinde durmayacağız. Yalnız Herakleitos ile aralarındaki ayrılık, bundan sonraki felsefenin başlıca bir problemi olacağı için, kendisine kısaca dokunmak gerekiyor.

Herakleitos'a göre asıl gerçek "oluş" tu. Parmenides için ise "değişmeme" dir, "kalma" dır, o hep kendi kendisinin aynı kalan "Bir" dir asıl gerçek. Değişme, oluş, hareket, başkalaşma, bütün bunları düşünmek bizi çelişmeye düşürür. Değişmeyi bize gösteren duyulardır, duyular bizi yanıltıyorlar, akıl gözü ile gördüğümüzde asıl gerçeğin o kalan "Bir" olduğunu görürüz. Bu hep olduğu gibi kalan öz ile biteviye bir değişme olan oluş arasındaki bu karşıtlık, bundan sonra felsefenin çözmeğe çalışacağı başlıca bir güçlük olacaktır.

Buna geçmeden önce, konusu buraya kadarki problemimizin dışında kalan, şimdi sözü geçen Parmenides'e öğretmenlik etmiş olan *Xenophanes*'i kısaca görelim. *Xenophanes* (yaklaşık olarak 569-477 arasında) Kolophon'lu (bugünkü Değirmendere: İzmir'in güneyinde). Herakleitos'un çağdaşı. Öteki İonialılar gibi tabiat filozofu değil. Din konusu üzerinde duruyor, düşünceleriyle gününün dininde bir reforma yol açmağa çalışıyor. Onun Yunan dinine — yukarıda anlattığımız tutumla ortaya çıkan felsefeye paralel olarak — getirmek istediği bu reform, bu anlayış bundan böyle hiç kaybolmayacak, Sokrates, Platon, Aristoteles hep bu düşünceyi tutup ilerletecekler, onun gerçekleşmesine çalışacaklardır. Sokrates biraz da bu yüzden ölüm cezasına çarptırılacak, Aristoteles de yine bu yüzden dinsizlikle suçlandırılıp kendini zor kurtaracaktır.

Xenophanes'in Yunan dininin, tanrıları insan biçiminde tasavvur etmesiyle şiddetle savaştığını görüyoruz. Bu anthropomorphism, yani tanrıların insan kılığında ve karakterinde tasarlanması, Homeros ile Hesiodos'ta yüksek edebî bir form da kazanmıştı. Bu ikisinin ise o zamanki Yunan eğitiminde büyük yerleri var. İşte *Xenophanes* bu anlayışa karşı çıkıyor ve şöyle diyor: "Homeros ile Hesiodos ölümlüler arasında suç sayılan, utarılan bütün şeyleri tanrılara da yüklemişlerdir. Tanrılar hırsızlık ederler, yalan söylerler, aldatırlar, eşlerine ihanet ederler... Sonra: ölümlüler sanıyorlar ki, tanrılar da kendileri gibi doğmuşlardır, kendileri gibi giyinirler, kendilerinin biçimindedirler. Habeşler tanrıların kendileri gibi kara ve yassı burunlu, Trakyalılar ise sarışın ve mavi gözlü diye düşünürler. Böyle olunca da, öküzle-

rin, atların, arslarınların elleri olup da resim yapabilselerdi, atlar tanrılarını at gibi, arslanlar da arslan gibi çizeceklerdi. Oysa tanrılar ne arslan biçimindedirler, ne de zenciler gibidirler, ne de Yunan heykellerinde gördüğümüz gibi insana benzerler, insan kılığındadırlar”.

Bunun karşısına Xenophanes kendi arınmış tanrı tasavvuru- nu çıkarıyor: bir Tanrı vardır; bu, tanrılar ve insanların en büyüğüdür, ne biçimi ne düşünmesi bakımından ölümlülere benzer, bu tek Tanrı baştan aşağı görmedir, baştan aşağı işitmedir, düşünmedir, her şeyi de zahmetsizce yürütür”. Xenophanes'in bu tanrı tasavvuru, tek tanrıcılığa, monotheism'e doğru atılmış kuvvetli bir adım sayılabilir. Dediğimiz gibi, Sokrates, Platon, Aristoteles de sonra bu adımın izi üzerinde yürüyecekler, Aristoteles'te tek tanrı tasavvuru büyük bir olgunluğa ulaşacaktır. Başka bir yerde Xenophanes “gökkuşağı, güneş ve yıldızlar sadece kızgın bulutlardır” diyor. Oysa mitoloji bunları tanrı sayıyordu. Aradaki ayrılık açıkça görülüyor.

Xenophanes İonia'da doğmuş, ama ömrünü burada geçirememiştir. Perslerin gelmesinden olacak (İonia, M. Ö. 545 te Pers egemenliğine giriyor). Kendisi anlatıyor: 25 yaşında iken yurdu- nu bırakıp güney İtalya'ya gelmiş, burada gezici bir ozan hayatı yaşamış (92 yaşında da devam ediyormuş bu hayat). Ömrünün sonlarına doğru bir aralık, o zamanlar yeni kurulmuş olan Elea şehrinde de oturmuş, işte Elea Okulunun kurucusu Parmenides o zaman öğrencisi olmuş.

İonia'daki siyasî durum yüzünden (Persler, sonra İonia ayaklanması...) bundan sonra bu bölgenin yetiştirdiği düşünürlerin kaderi hep Xenophanes'inki gibi olacaktır. Bunlar doğdukları yerlerde kalamıyacaklar, Yunan dünyasının huzur bulabildikleri yerlerine — bu arada, başlangıçta hep güney İtalya'ya — göçüp oralarda çalışacaklardır.

Bunlardan biri de hayat ve öğretisi efsanelere bürünmüş ünlü *Pythagoras*'tır. Pythagoras İonia karasından değil, adalarından, Samos'lu-Sisamlı. Genç yaşında güney İtalya'ya göçmüş. Anadolu, Finike ve Mısır'ı dolaştıktan sonra gelip güney İtalya'da Kroton şehrinde yerleşmiş ve burada bilim ve sanat ile yakından ilgilenen, bu arada özellikle matematik ve musiki ile uğraşan bir din topluluğu kurmuş.

Doğrudan doğruya Batı Anadolu'dan olmadığı için üzerinde durmayacağımız Pythagoras'ın öğretisinden, bundan sonraki gelişmeyi anlamak bakımından, şunu belirtmekle yetineceğiz: Pythagorasçılar sayıları bütün varlığın ilkeleri (arché) yapmışlardır. İşte Pythagorasçı çığm büyük başarısı, tabiatın matematik yapılı olduğunu keşfetmesidir. Bu anlayış ondan sonra hiç kaybolmıyacak, ta günümüze kadar ulaşacaktır. Bugünkü tabiat anlayışımızın da temeli budur: Tabiat matematik yapılı bir düzendir; onun için tabiatı, en iyi, matematiğin ölçüleriyle kavrayabiliriz. Modern teknik bu anlayışın bir ürünüdür.

Bu tabiat anlayışı, bundan sonraki yüzyılda, 5. yüzyılda bütün olgunlaşmış plânlı, sistemli bir araştırma karakterini kazanacaktır. Bu yeni gelişmeyi de sağlayan başlıca dört filozoftur: Empedokles, Anaxagoras, Leukippos ve Demokritos. Bunlardan ilki, Empedokles Sicilyalı, öteki üçü ise Batı Anadolu'dur.

5. yüzyılın bu tabiat felsefesi, Parmenides ile Herakleitos arasında bir uzlaştırma denemesidir. Sözü geçen dört filozof da bir yandan Parmenides gibi gerçek varlığın nitelik bakımından değişmediği, kendi kendisiyle hep aynı kaldığını kabul ederler, ama öbür yandan Herakleitos'a da hak verip oluşun, değişmenin bir gerçek olduğunu da inkâr etmezler. Yalnız, oluş'u kabul etmek için, arché'nin, ana-maddenin niteliğine hiç dokunmayan bir değişmeyi düşünmek gerekiyordu. Bu çeşit bir değişme de, ancak yerdeğiştirme, hareket olabilirdi. Ayrıca, gerçek varlık yalnız su, hava, ateş gibi tek bir şey değil, sayıca bir çokluk olarak düşünülür. Bunların kendileri değişmezler, ama hareketleriyle tek tek nesnelerin çokluğunu ve çeşitliliğini meydana getirirler.

Sicilyalı olan Empedokles'i bir yana bırakıp Batı Anadolu'da olan öteki üçünü görelim.

Önce *Anaxagoras* (yaklaşık olarak 500-428). Anaxagoras da İonia'dan, Klazomenai'li (Urla'nın kuzeyinde bugünkü Güladası). Buranın aristokrat ailelerinden birindenmiş. 462 yılında Atina'ya gidiyor, burada 30 yıl yaşıyor. Atina'nın gördüğü ilk büyük filozof. Atina'ya felsefenin onunla geldiğini söyleyenler var³. Pe-

³ Bundan sonra Atina, tâ M. s. 529 yılında İmparator Justinianos'un o zaman Atina'daki tek felsefe okulu olan Yeniplatoncu Akademia'yı kapamasına kadar, felsefenin başlıca merkezi olacaktır.

rikles'in yakın dostu imiş, bu yüzden sonunda güç duruma düşüyor, Atina'dan ayrılmak zorunda kalıyor. Perikles'in muhalifleri onu tanrı-tanımazlıkla suçlandırıyorlar, çünkü Anaxagoras güneşin bir ateş yığını olduğunu söylemiş. — Oysa Yunan dininde güneş tanrı sayılıyor —. Anaxagoras da koğuşturmadan kurtulmak için Lampsakos'a (Lâpseki) kaçıyor, burada az sonra öldüğü sanılıyor.

Anaxagoras, yaşadığı günlerin en büyük tabiat bilginidir. Matematikçi olarak büyük ünü var. Astronomide de buluşları varmış: ay ışığını, ay ve güneş tutulmalarını doğru olarak açıklamış. Her türlü siyasî-pratik faaliyetten uzak tam bir bilgin hayatı yaşamış. Bu bakımdan yeni bir tip⁴.

Anaxagoras'a göre arché, ana-madde sayıca bir çokluktur, ne kadar çeşit varsa varlıkta, o kadar da ana-madde vardır, o kadar sperma = tohum vardır. Her şeyde bu spermalardan var. Ancak, sayısız çokluktaki sperma'lar nasıl oluyor da birleşip sayısız nesnelere meydana getiriyorlar? Anaximenes oluş'u mekanik olarak açıklamıştı: havanın yoğunlaşması ve gevşemesi ile nesnelere oluşuyor demişti. Anaxagoras ise oluş'u teleolojik olarak açıklıyor. İşte bu, onun en orijinal düşüncesi. "Nasıl bir çamur yığınınından bir heykel kendiliğinden meydana gelemezse, bunun için bir heykeltcinin bir plâna göre çalışması gerekiyorsa, bunun gibi, evrenin oluşunda da bir telos'u = bir gayeyi göz önünde bulundurmuş olan bir ilkenin rolü olmuş olmalıdır" diyor. Bu ilkeye de, akla benzeterek — aklın belli ereklere göre şekil veren plânlı çalışmasını düşünerek — "nous" adını veriyor. Böylece, sonraları büyük rol oymayacak olan bir anlayış, bütün olup-bitenlerin gayelere göre olduğu, bütün oluşun belli bir gayeyi gerçekleştirmeğe yöneldiği görüşü, felsefe tarihinde ilk olarak Anaxagoras tarafından ortaya konmuş oluyor. Bu başarısından dolayı Platon ile Aristoteles onu çok överler, yalnız düşüncesini sonuna kadar götüremediğine üzülmürler. Çünkü, Anaxagoras'a göre, nous ancak ilk hareketi sağlamıştır, ondan sonra olup bitenler hep mekanik bir şekilde, bir gayeyi göz önünde bulundurmeyen hareketler şeklinde olmuştur.

⁴ Bilmek için bilmek anlamındaki theoria'yı, teorik bilgiyi aramak da ilk olarak Batt Anadolu'da ortaya çıkan bir tutum. Ondan önce başka bir yerde böyle bir şey yok. Olan, hep belli bir takım pratik amaçlara ulaşmak için yürünecek yolları, kullanılacak araçları gösteren pratik bilgi.

İlk olarak Anaxagoras'ta bulduğumuz bu teleolojik anlayışın tam karşıtı olan mekanist açıklamayı da öteki iki İoniali filozofta, Leukippos ile Demokritos'ta bulacağız.

Bu ikisine ötcndenberi Abdera'lı filozoflar denir. Abdera, Batı Trakya'da bugünkü İskeçe yakınlarında bir şehir. Ancak, bu iki filozofun Abdera'da doğmuş değil de çalışmış olmaları çok muhtemel. Leukippos Miletli, Demokritos ise Teos'ta (bugünkü Sığacık, Urla'nın güneyinde) doğmuş olmalı. Sonra Abdera'da buluşmuşlar⁵.

Leukippos'un yaşadığı yıllar ve hayatı üzerine kesin bir şey bilinmiyor. Anaxagoras'ın çağdaşı olduğu anlaşılıyor. Elea'da Zenon'a öğrencilik etmiş, sonra Abdera'ya gelip burada okulunu kurmuş. İşte Demokritos'un burada öğretmeni olmuş.

Demokritos, Anaxagoras'tan 40 yaş küçük olduğunu kendisi söylüyor. Demek ki ondan bir sonraki kuşaktan. Hayatı da buna göre hesaplanarak, aşağı yukarı 460 yılında doğduğu ve 90-100 yıl yaşadığı sanılıyor. Demokritos çok gezmiş, görmüş: bütün Yunanistan'dan başka Anadolu'yu, İran'ı, Mısır'ı dolaşmış. Siyasete hiç karışmamış, münzevi bir bilgin hayatı yaşamış. "Bir şeyin nedenini bulmağı Pers Hükümdarı olmağı tercih ederim" dermiş. — O da Anaxagoras gibi, kendini tamamiyle *theoria*'ya vermiş yepyeni bir tip. Bu yaşama biçimini sonra Aristoteles insan için en yüksek ideal olarak değerlendirecektir —.

Yurtdaşları Demokritos'a büyük sayğı gösterirlermiş. Haklı olarak İlkçağın en büyük tabiat araştırmacısı sayılır kendisi. Leukippos'un hayatı ve öğretisi üzerine kesin bir şey bilinmediğı için, hoca ile öğrencisinin felsefelerini birbirinden ayırmak pek mümkün olmuyor. Bu yüzden, daha çok, ikisinin de düşünceleri bir arada ele alınır, felsefelerine de atomculuk-atomizm denir. Leukippos ile Demokritos atomcu tabiat felsefesinin kurucularıdır.

Yine Batı Anadolu topraklarının yetiştirdiğı iki düşünürün bir başarısı olan atom öğretisinin önemini ayrıca belirtmeğı lüzum yok. Bugünkü fiziğin ana anlayışının bu olduğunu hep biliyoruz. Bugün bir atom çağına ayak basıyorsak, bu gelişmenin ilk dayanaklarını Leukippos ile Demokritos'un felsefesi sağlamıştır.

⁵ Bk. Walther Kranz, Antik Felsefe, kısım II, s. 55.

Bu felsefede atomlar arché'dirler, temel-varlıklardır; bütün var-olanlar bu artık bölünemeyen son unsurlardan kurulmuştur. Atomlar yapıcı hep bir cinstendirler: maddidirler. Birbirlerinden sadece büyüklük, biçim, yer ve düzenleniş bakımından ayrılırlar. Bu nicelik bakımından olan özelliklerden başkası yok atomlarda. Onun için ses, renk, sıcaklık, soğukluk gibi nitelikler onlarda bulunmaz. Bu gibi şeyler bizim kendi duyu yanılgılarımız. Varlığın atomlardan örülmüş olan gerçek yapısını ancak akıl ile kavrayabiliriz.

Demokritos, felsefe tarihinin görüp tanıdığı ilk tutarlı materialisttir. Ana-maddeyi su diye düşünen Thales'ten bu yana bu kavramın ne kadar olgunlaştığını, bugünkü tabiat tasavvurumuza ne kadar yaklaşıldığını Demokritos'ta açık olarak görebiliriz. Ama, Demokritos'un bu atomcu anlayışı, tabiatı belli bir gayeye doğru gelişen bir organizma diye anlayan Aristoteles'in tâ Ortaçağın sonlarına kadar ağır basan otoritesi yüzünden ikinci plânda kalmıştır. Antik Çağda önce Epikuros, daha sonra Lucretius atom öğretisini canlandırmışlarsa da, yine tutunamamıştır. Yeniden görüldüğü Renaissance'tan günümüze kadar ise, bu öğretiyi, yeni tabiat biliminin başlıca ve çok verimli bir dayanağı olmuştur.

Demokritos her bakımdan materialist. Yalnız maddî varlıklar değil, ruhtaki olaylar da, örneğin düşünme, duyma, isteme de, bütün bunlar da atomların hareketlerinden başka bir şey değiller. Yalnız gayet ince ve hafif ateş atomlarının hareketleri bunlar. Bu hareketler ölçülü iseler, insan mutlu olur, aşırı iseler, insanı bahtsız ederler. Mutluluk, ruhun bu bakımdan iyi, uygun bir durumda olmasından doğar. Bu duruma (euthymia) da en iyi bilgelikte varılır. Ama bilgelik bilgiçlik değil, ruhun boş, yersiz korkulardan kendini kurtarıp huzura eriştiği durumdur.

Bu son düşüncelerinden de görüyoruz ki, Demokritos, kendisinden öncekiler gibi, yalnız tabiat problemi ile uğraşmıyor, insan üzerinde de duruyor. Bu bakımdan o bir geçit devri tipidir. Nitekim bundan sonra felsefenin ağırlık merkezi insan problemine geçecektir. Artık sorulup araştırılacak olan "gerçek varlık nedir?" değil, "insan nedir?" sorusudur. Şimdi insanla ilgili bütün problemler ele alınacaktır: insanın ruhunun yapısı ve işleme, bilgisi, dili, ahlâkı, beraberlik hayatı, dini, sanatı.. bütün bunlar üzerinde durulacak ve elde edilen bilgilerle insanın bu dünyadaki yeri, anlamı, rolü belirtilmeğe çalışılacaktır.

Yunan felsefesindeki bu doğrultu değiştirmeyi, bu yeni gelişmeyi başlatanlar da, 5. yuzyılın ortalarında görünen ve kendilerine *Sofist* adı verilen kimselerdir. Bunlar, bu sırada (Atina'da Perikles devri) Yunanistan'ın geçirmekte olduğu çok derin ve sarsıntılı bir sosyal-politik değişmenin ortaya çıkardığı tiplerdir. Geleneklerinden kopan, demokratlaşan Yunanlıları yeni bir dünya görüşüne göre yetiştirmek, aydınlatmak isteyen, bunun için de Şehir Şehir dolaşıp para ile ders veren öğretmenler bunlar. Görülüyor ki, Sofistler, ilkin, pratik bir iř gören kimseler olarak ortaya çıkıyorlar. İstedikleri: yeni bir dünya görüşü içinde, yeni bir siyasal düzen içinde becerikli, başarılı olabilecek insanı, yurtdaşı yetiştirmek. Dolayısıyla göz önünde bulundurdukları, *theoria* değil de, faydalı olan bilgiler, grgler. Sofistler için erdem, siyaset alanında, toplum hayatında yararlı, üstün olmaktan başka bir Şey değildir. O aradaki Yunanistan'ın demokratik gelişmesi, bu çeşit bir yetişmeye de ihtiyaç gösteriyordu. Demokraside yurtdaşın sesini duyurabilmesi, düşünce ve kanılarını yayıp kabul ettirebilmesi gerekir. Bunun başlıca aracı da, o zaman için hitabetti, kandırıcı, inandırıcı güzel söz söyleme sanatı idi. Onun için, Sofistlerin ğrettikleri başlıca Şey hitabettir. İşte hitabet yüzünden Sofistler insana dikkat etmek, insanı incelemek lzmunu duymuşlardır. Bundan dolayı insan ruhunun işleyişine bakmışlar, dili, düşünceyi.. araştırmışlardır.

Sofistlerin pek öyle iyi bir nleri yoktur. Bugün de yanılmacalı, dolambaçlı düşüncelere sofism, safsata deriz. Adlarının böyle kötüye çıkmasına, bu ığrı soysuzlaştıran sonraki Sofistler yol açmıştır. Ama ilk Sofistler, Protagoras, Gorgias, Hippias gibi büyükleri ciddiye alınacak düşünürlerdir. Bunlardan birincisi, *Protagoras* Sofistlerin başı, en büyüğü sayılır. İşte Sofistlerin bu en büyüğü de Batı Anadolu'dur, Demokritos gibi o da Teos (Sığacak) da doğmuştur. O da, yine Demokritos gibi, kalkıp Abdera'ya gitmiş, o da orada Leukippos'un derslerini dinlemiş. Sonra da Atina'ya geliyor, burada uzun zaman kalıyor. Perikles ile Euripides'in yakın dostu imiş. Sonunda da — birçok filozofların başına geldiği gibi — tanrı-tanımazlıkla (atheism) sulandırılıyor, Sicilya'ya kaçarken gemisi batmış, boğulmuş.

Sofistler kendilerinden önceki tabita felsefesinin aradığı "gerçek varlığı" bilmenin mümkün olmadığına inanırlar, bu konuda zaten bir anlaşmaya varılamamış olduğunu ileri sürerler. Onun

için Sofistler şüphelidirler. Protagoras'ın çok ün salmış bir sözü var: "İnsan her şeyin ölçüsüdür". Bu sözde, mutlak doğru'nun, kendini herkese kabul ettirecek, herkesin üzerinde birleşeceği bir doğru'nun olamayacağı, doğru'nun insanına göre değiştiği, göreceli olduğu dile getiriliyor. İnsanı böyle şüpheli ve relativist bir görüşle ele alan Sofistler, o zaman için çok radikal ve sarsıcı olan sonuçlara varmışlardır. Birkaç örnek: "İnsanlar doğuştan birdirler, hür-köle ayrılığı tabiata aykırıdır" (Antiphon); "Adalet diye bir şey yoktur, hak güçlünün doğru bulduğu şeydir" (Trasymachos); "Ahlâk, zayıfların kuvvetlileri alt etmek için buldukları bir hiledir" (Kallikles); "Tanrılar, kurnaz devlet adamlarının, uyruklarını itaat altında bulundurmak için uydurdıkları varlıklardır" (Kritias); "Tanrıların varlığını ispat için elimde bir şey yok, onun için tanrılar var mı, yok mu bilemem" (Protagoras). Sokrates ile Platon Sofistlerin yıkıcı saydıkları bu relativismi ile şiddetle savaşmışlar, bunun karşısına üzerinde herkesin birleşebileceği tümel ölçüler, anlayışlar çıkarmağa çalışmışlardır.

Yunan Felsefesini, yalnız Yunan Felsefesini değil, bütün Antik Felsefeyi doruğuna ulaştıran Platon ve Aristoteles felsefelerini geçeceğiz. Bunların Batı Anadolu ile doğrudan doğruya bir ilgileri yok. Yalnız, bu felsefelerde, bundan önce tekyanlı olarak ele alınan varlık ve insan problemlerinin bir senteze vardıklarını hatırlayalım. Aristoteles'ten sonraki felsefede bu sentez yine bozulacak, yine tekyanlı olarak insan problemi üzerinde durulacaktır. Hellenizm Felsefesi de denilen Aristoteles'ten sonraki felsefe, başlıca, bir ahlâk felsefesidir. Artık felsefe ile theoria için değil, praxis için, eylem için uğraşılır. Bundan dolayı araştırılan, bilinmek istenen başlıca soru: "Doğru bir hayatın ne olduğu, hangisi olduğu" dur. Doğru bir hayat deyince de, insanı mutlu yapan bir yaşama anlaşılır. Sokrates bunun, erdemli yaşama olduğunu söylemişti. Erdemli olabilmek için de, bilgiye dayanmak lâzımdır; doğruyu bilirsek, eylemimiz de doğru olur, dolayısıyla de mutlu oluruz.

Hellenistik Felsefede bir yandan böyle bir bilginin olamayacağına inanan Şüphencilik - Skepsis - var. Şüpheliye göre yapılacak şey, epoché'dir, doğru üzerine bir hüküm vermemek, dolayısıyla eylemden kaçınmaktır. Buna karşılık böyle bir bilginin olabileceğine inanan iki dogmatik çığır var: Epikuros'un Okulu ile Stoa.

Şimdi bu yeni gelişmede yer alan Batı Anadolu filozofları kısaca analini:

Üçüncü yüzyılın başlarında Platon'un Akademia'sına Şüphecilik gelip yerleşiyor, uzun zaman için de Akademia'ya damgasını vuruyor. İşte, Akademia'ya şüpheciliği getiren Arkesilaos da Batı Anadolu-Aeolis'te Pitane'de (bugünkü Çandarlı) doğmuş. (316 - 241).

Hellenistik Felsefenin başlıca çığırlarından giri olan epikureismin kurucusu da, *Epikuros* da uzun zaman Batı Anadolu'da oturup buralarda çalışmıştır. Kendisi Sisam'da doğuyor, ailesi buradan sürülünce gelip Kolophon'a (Değirmendere) yerleşiyorlar. Epikuros felsefeyi Teos'ta (Sığacık) öğreniyor. O zaman burada atomcu felsefeyi öğreten ünlü bir felsefe okulu var. Epikuros sonra Lampsakos'ta öğretmenlik ediyor, burada büyük bir başarı kazanıyor. Onun üzerine Atina'ya gidip 306 yılında ünlü bahçeli okulunu kuruyor. Bu bahçede öğretilen, o aranan doğru hayatın hazza (hedone) dayanan bir hayat olduğudur. Yalnız, bilge kişinin doğru bilgisine dayanarak seçip ayırdığı, insanı mutlu kılan hazları tadan bir hayat bu.

Bir de, hellenistik felsefenin en yaygın, en tutunmuş çığı olan Stoa'dan da, bu çığır içinde büyük rolleri olmuş iki Batı Anadolu'luyu tanıyalım. İlki: Troia bölgesinde Assos'lu (Behramköy) *Kleanthes* (331-233). Stoa'nın kurucusu Kıbrıslı Zenon'un en yakın öğrencisi ve halefi. Düşüncelerinden çok, ahlâkça pek disiplinli oluşu ve kanılarına bağlılığı ile ün salmış. Pek yoksulmuş, gündüzleri ağır işlerde çalışıp geceleri Zenon'un derslerine gidermiş. Hayatı, Stoa ideali için canlı örnek sayılabilir, çünkü disiplinli, kanaatli bir hayat sürmek, Stoa ahlâkının başlıca bir öğüdüdür. Bu felsefeye göre, mutlu olabilmek için insanın içinden hür, bağımsız olması gerekir. Bunun için de insanın zenginlik, şeref, itibar gibi dış değerlerden kendini kurtarabilmiş olması, bunlar karşısında kayıtsız kalmağı (adiophoron) başarabilmiş olması gerekir.

Bu ahlâk ülküsünü canlı olarak yaşamış olanlardan biri de, Roma Stoa'sının — aristokrat Seneca, İmparator Marcus Aurelius yanında — üçüncü büyük temsilcisi azatlı köle *Epiktetos*'tur (50-130). Epiktetos Hierapolis'li (bugünkü Pamukkale) dir.

Orijinal başarılarıyla Antik Felsefede birinci sınıf yerleri

olan Batı Anadolulu filozoflarla tanışmamız burada bitiyor. Zaten Antik Felsefe de artık sona ermektedir; bundan sonrası dinî renkli, dinin doğmalarını desteklemek işinde çalışan bir felsefedir. Felsefenin bu dinin hizmetinde, emrinde çalışması, bütün Ortaçağ boyunca sürüp gidecektir. Bu da felsefenin kendisine yabancılaşmasıdır. Felsefe Batı Anadolu'da, insanoğluna dünyasını, bu dünya içindeki yerini, anlamını hür düşüncesiyle aydınlatsın diye doğmuştu. İlkçağ sonları ile Ortaçağ'da bu ışık soluklaşıyor. Renaissance ile — 16. yüzyıl — bu ışık yeniden canlanacaktır. Renaissance, "yeniden doğuş" demektir. Burada yeniden doğan da, tarihte ilk olarak 6. yüzyıl başlarında Batı Anadolu topraklarında parlamış olan aklın ışığıdır.